

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Монографія

УДК 373.3/5.015.31:172.1

Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією Левітаса Ф.Л.,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С., Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.

ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....5

<i>Дзьобань О.П., Александрова О.С. Патріотизм як соціокультурний феномен.....</i>	<i>5</i>
<i>Горбань О.В. Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму.....</i>	<i>33</i>
<i>Шепетяк О.М. Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі .....</i>	<i>48</i>
<i>Салата О.О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій .....</i>	<i>58</i>
<i>Брижнік В.М. Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії.....</i>	<i>67</i>
<i>Беззуб Ю.В. Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття.....</i>	<i>81</i>

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ..... 95

<i>Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф. Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел.....</i>	<i>95</i>
<i>Свирська Т.І., Савченко С.В. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект .....</i>	<i>106</i>

Гірбань О.В.

ВІТЧИЗНЯНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК ІДЕОЛОГ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Сучасне українське суспільство, проходячи транзитивну трансформацію, є проблемним по своїй суті. Об'єктивно зумовленою є реалізована зміна складових його елементів невідповідності людини в стан соціально-психологічної дезінтеграції, спричинити кризу не тільки соціально-економічних параметрів суспільства, а й духовно-моральну кризу в цілому. На даному етапі трансформації соціуму важливо визначитися з вектором розвитку суспільного та сформулювати основні засади його визначальної сутності.

Сучасний період в історії української державності позначений здійсненням реформою всієї системи державного та суспільно-політичного життя, яка виявилася основою затяжної суспільно-політичної кризи. Застосування політичного протистояння вимагає ґрунтовних досліджень, громадської дискусії, визначення та кристалізації пріоритетів і цінностей української спільноти. Особливі та вивчення потребують моральні засади державницької діяльності особи, розуміння кожним не лише обов'язку, а й внутрішньої відповідальності за свій внесок у суспільне життя, власну відповідальність. Саме патріотизм є установкою на соборність, то духовне об'єднання українців навколо його формування як спільної справи є запорукою розбудови демократичної, заможної держави.

У сучасній Україні тема патріотизму стала однією з дискусійних. Сучасний стан вивчення цього питання включає в себе широкий діапазон проблематики з різних галузей гуманітарного знання: від пошуку нових моделей соціальної і політичної особистості та влади в умовах демократичної трансформації суспільства до вироблення специфічних національних цінностей патріотичної ідеології та формування культури патріотизму. Тому нагальною потребою наукових досліджень є пошук шляхів до сформувати ідеологію національного патріотизму. Патріотизм — одне з найбільш глибоких людських почуттів. Це поняття розуміють як відданість і любов до батьківщини.

ни, свого народу, гордість за їхнє минуле й сьогодні, готовність до їх захисту. Це почуття є одним із найважливіших духовних надбань особистості. Воно характеризує вищий рівень розвитку індивіда й проявляється в його активно діяльній самореалізації на благо Батьківщини [9, 6].

Патріотизм (зр. *patriotes* — співвітчизник, *patris* — батьківщина, вітчизна) часто трактується як моральний і політичний принцип, духовне почуття, яке містить у собі любов до батьківщини, відданість їй, гордість за її минуле і сьогодні, прагнення захищати інтереси батьківщини.

На сьогодні проблемна ситуація полягає в тому, що стара шкала ціннісних орієнтирів уже не працює, а нова ще не сформувалася [5, 6–29]. Ситуація ускладнюється реальністю процесів глобалізації світу, становленням інформаційного суспільства, загостренням глобальних проблем, спробами формування «нового мислення», нової патріотичної ідеї. У пошуках реального суб'єкта такого мислення дослідники звертаються до проблеми інтелігенції. Знову актуалізуються питання про потенціал останньої, її призначення або покликання [14, 3–9].

Проблема інтелігенції сьогодні актуальна не стільки сама по собі, скільки з приводу її можливості бути і стати ідеологом та натхненником патріотичної ідеї в житті суспільства. Традиційно вважається, що саме вона є духовним наставником, «поводирем», ідеологом тієї частини громадськості, яка здатна, з одного боку, до формування суспільних відносин на виховання якостей патріотизму в людини, а з другого — до динамічного розвитку сучасного суспільства на основі вільного вибору особистістю свого місця в ньому на ґрунті конкуренції та законності в напрямі трансформації в суспільство громадянське.

Слід зазначити, що патріотизм — це соціальне явище, яке має велику стійкість і довге життя в народі навіть у разі його зникнення. Істинний і духовний у своїй сутності патріотизм припускає безкорисливе, самовіддане служіння Батьківщині. Він був і залишається моральним та політичним принципом, соціальним почуттям, зміст якого виражається в любові до вітчизни, відданості, гордості за її минуле і сьогодні, в прагненні й готовності її захищати. Патріотизм є одним із найбільш глибоких почуттів, закріплених віками боротьби за свободу і незалежність батьківщини. Разом з тим існує

проблема створення дієвого механізму формування сучасної патріотичної ідеї, що відповідає насущним потребам сьогодення української нації. Цей факт потребує визначення тієї частини суспільства, яка була б здатна продукувати необхідні ідеї, здійснювати визначальний ідеологічний вплив та імплементувати ідеї патріотизму через освіту та виховання в повсякденне життя людини.

Дослідницька практика різних дискурсів запропонувала цілу палітру роздумів про те, що таке інтелігенція, який вона має потенціал і наскільки їй посилене завдання вирішити проблему формування нової ідеології патріотизму в умовах сучасного транзитивного суспільства, де історичні виклики чекають своїх гідних відповідей. При цьому зазвичай залишалося відкритим питання про дієздатність інтелігенції.

При вивченні останньої виділяються два чітких структурних елементи її іміджу — освіта і моральна чистота. Як вважають Л.Д. Гудков і Б.В. Дубин, повсякденне слововживання зберігає за поняттям «інтелігенція» подвійне значення: «Полюси значень задані поняттями “спеціаліст” — “совість народу”, просвітитель, захисник. [...] Одне значення використовується в зовнішніх ситуаціях взаємодії з владою, ситуаціях державного “управління”, інший сенс призначений виключно для себе, тобто це самовизначення людей, що зараховують себе до “інтелігенції”, засіб символічної консолідації, посилення групової згуртованості» [6, 69]. Така невизначеність, на думку дослідників, виявляється надзвичайно важливою і функціональною, даючи змогу непомітно пов'язати різні соціальні контексти й ситуації вживання як самого терміна, так і можливостей інтелігенції бути суб'єктом формування окремої ідеї чи ідеології як системи.

За останній період серед вітчизняних вчених склалася традиція багатозначного вживання поняття «інтелігенція». Розглянемо основні підходи, що дають змогу вважати інтелігенцію соціальною категорією.

Промадська думка наділяє інтелігенцію такими характеристиками, як освіченість, інтелектуалізм, висока моральність. При цьому практично не згадується професіоналізм, діловитість, здатність до цілеспрямованості.

У рамках такого трактування до інтелігенції зараховують усіх кваліфікованих фахівців, які одержали формальний сертифікат про наявність спеціальної вищої або середньої освіти. Звичайно, при такому

підході виділений об'єкт виявляється вкрай диверсифікованим. Важко навіть визначити, до якого саме розряду спільнот він належить — соціального (прошарок, клас, «класоподібна» група) чи номінального (великі статистичні групи, лише всередині яких можливо фіксувати соціально-професійні групи). Незрозуміло також, чи здатний такий об'єкт формувати нові смисли в патріотичному вихованні нації.

У середині ХХ ст. Я. Щепанський запропонував модель, згідно з якою до власне інтелігенції слід було б зарахувати всіх фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою (критерій освітнього цензу), щокладають у свою працю індивідуальні творчі та інтелектуальні зусилля (критерій творчості), тобто ту частину нації, яка здатна бути суб'єктом формування нової ідеології. Дана сукупність класифікується далі за типом виконуваних у суспільстві функцій (місце в суспільному розподілі праці), у зв'язку з чим виділилися «творці культури» (науковці, літератори, актори, художники, музиканти, архітектори, науковці бібліотек); «організатори соціального та економічного життя» (інженери, техніки, працівники готелів, директори інститутів, вищі функціонери держадміністрації); «експерти» (лікарі, фармацевти, вчителі, духовенство, видавничі працівники) [15, 284–285]. Неповнота професійного переліку, рухливість кордонів між групами тут очевидна. Крім того, сама по собі наявність формального диплома про вищу освіту ще не свідчить про належність до інтелігенції. Тому важливим науковим завданням є пошук альтернативних визначень терміна «інтелігенція» та дослідження її сутності як суб'єкта формування суспільної ідеології.

Також необхідно позначити існуючу відмінність між поняттями «інтелігенція» й «інтелектуали». Р.К. Мертон у книзі «Соціальна теорія і соціальна структура» присвячує розділ дослідженню і функціоналістському моделюванню відносин інтелектуалів і бюрократичних структур. Він пропонує таке визначення поняття «інтелектуали»: це особи, що «присвячують себе культивуванню і формулюванню знання», й мають доступ до поповнення останніми загального фонду культури, що не ґрунтується виключно на їхньому особистому досвіді, причому не так важливо, здійснюється все це у вільний або основний робочий час [1, 263].

Вживання терміна «інтелектуали» традиційне для західної соціології й сприймається дослідниками та публіцистами як синонім поняття «інтелігенція», хоча це не завжди правильно.

Уявлення про вітчизняну інтелігенцію спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті й просвітництва, просвітительського патріотизму. Вітчизняна інтелігенція розумілася як група патріотично налаштованих, інтелектуально розвинених людей, об'єднаних спільною опозиційністю стосовно істеблішменту, влади. Інтелігент — людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про спільну справу, служінню батьківщині на засадах правди, істинності, справедливості.

Поняття «інтелектуали» визначене професійним складом; вони практично не спаяні між собою. Інтелектуали визначають процес виробництва ідей, за ними визнається компетенція створювати етико-філософський дискурс суспільства («знання про знання», «думки про думки»). Вони можуть перебувати в різних фазах відносин із суспільством (відчуження від нього, відсторонення, зацікавлення або конструктивний критицизм, коли критика стає нормою поведінки; допускається також, що поведінка інтелектуала може бути наслідком політичної або соціальної ангажованості).

Як зазначає Н.Є. Покровський, «західний інтелектуал "виробляє" рівно стільки, скільки може спожити суспільство. Це, зрозуміло, стосується не тільки кількості, але і якості інтелектуальних продуктів. І чим точніше інтелектуал, чи то художник, вчений, педагог, журналіст, хто завгодно, вгадує цю хитру рівновагу, тим більшого успіху він досягає щодо громадського визнання і матеріальної винагороди. Коротше, західний інтелектуал перш за все зорієнтований на пошуки рівноваги із середовищем свого соціального існування» [13, 316–317].

Згідно з іншим підходом — діяльнісним — інтелігенцією є організовані в практичні групи або інститути професіонали символічного і політичного уявлення, які ототожнюють себе з таким співтовариством за принципом «це ми» і здатні діяти самі як колективний актор на основі загального інтересу, патріотизму, цілей громадянського служіння, отже — володіють єдністю практик і подібними ресурсами.

Вітчизняна інтелігенція пройшла шлях становлення як суб'єкта суспільного життя, здатного формувати громадську думку, бути ідеологом патріотизму насамперед засобами освіти та виховання.

Тенденції до визначальної ідеологічної ролі вітчизняної інтелігенції ми знаходимо уже з моменту її виникнення. Дореволюційна

інтелігенція становила особливий соціальний інститут зі своєю системою патріотичних норм, цінностей, ролей, функцій. «Вже як інститут інтелігенція взяла на себе багато соціальних функцій церкви, виробила свою систему догматів, символів віри, ієрархію і ритуали. Основними її цінностями були “патріотизм”, “духовність”, “освіченість”, місіонерське “служіння народу” (відірване від проникнення в його реальні життєві проблеми) “вірність ідеалам”» [7].

Склалася стійка соціальна конструкція. Інтелігент отримував міцну моральну опору, знаходив сенс життя, але платив за це відмовою від права на вихід з добровільного полону норм, жорстко заданих «інтелігентською релігією», оскільки порушник ставав ізгоем.

Вітчизняна дореволюційна інтелігенція (і радикальна, і ліберальна) жила часто виключно ідеологічним, інтелектуальним життям, мало рахуючись з реальністю, і не відрізнялася науковою об'єктивністю своїх суджень та оцінок. Вона була постійно націлена на пошуки ідеалу майбутнього, причому обов'язково «світлого» і розрахованого на все людство. Хоча відзначимо, що це і не заважало спробам патріотичного осмислення буття.

У подальшому радянська вітчизняна інтелігенція стала багато в чому відмінною від інтелігенції дореволюційної. Насамперед це стосувалося взаємовідносин з владою. «Ця нова радянська інтелігенція не могла вважатися спадкоємцем інтелігенції минулого століття вже тому, — зазначає Ю.А. Левада, — що полягала в принципово інших відносинах з можновладцями. Сказане, втім, належить до явних, офіційно санкціонованих функцій культурної еліти радянського зразка. Прихована ж, латентна — частіше за все не висловлена вголос або навіть не усвідомлювана — полягала в підтримці культурної традиції, виконанні просвітницького гуманістичного обов'язку щодо народу» [11, 128–131].

Радянська вітчизняна інтелігенція певною мірою успадкувала від своєї попередниці гіпертрофований духовно-моральний бік життя, почасти ідею служіння народові, яка трансформувалася в революційний романтизм значної її частини, спочатку щирий, пізніше — штучно інспірований. Патріотична опозиційність дореволюційної інтелігенції змінилася з часом на фанатичну відданість радянській владі, проте частіше це була лояльність або завуальована неприязнь. При цьому можливість власне інтелектуальної діяльності була у радянської інтелігенції лише за умови підтримки влади.

Є сенс говорити про певну подвійність у становищі інтелігенції в радянському суспільстві. «З одного боку, висококваліфіковані і освічені службовці забезпечують функціонування всієї бюрократичної машини, самої системи панування, її легітимності, оборонної та репресивної міці, виховання і навчання кадрів, систему інформації і т. д., демонструючи, нехай і не завжди щиро, лояльність і відданість режиму. З іншого — відповідно до успадкованих легенд та ідеалів інтелігенція сприймає себе як оплот патріотизму, опозицію до існуючої влади, як захисника народу, совість суспільства. Тобто, по суті, виникає певного роду соціальна двозначність в різних ситуаціях, функціонально різних соціальних ролях — “для себе”, “для начальства”, “на людях”, “між собою» [6, 85].

За весь період осмислення феномена інтелігенції у вітчизняній філософській традиції можна виділити два напрями щодо її розуміння — функціональний і ціннісний [2, 17]. Функціональний, найбільш розроблений, виріс із соціально-економічного визначення. Мається на увазі сукупність людей, пов'язаних створенням, збереженням і поширенням ідеальних об'єктів або професійно занятих розумовою працею, в тому числі як ідеологів суспільства. Ціннісне визначення має на увазі не тільки пізнавальні процеси, а й глибоке осмислення, внутрішнє переживання моральних цінностей, рефлексивність, здатність бути «совістю нації», еталоном патріотичного служіння батьківщині.

Функція інтелігенції — внесення раціональності в соціальне і духовне життя суспільства. Ціннісна складова інтелігенції — ставлення до патріотизму як до головної цінності й на цій засаді спроба перебудувати суспільство на основі раціональних уявлень про ідеальне суспільство або прагнення до синтезу нових знань і традиційного укладу життя.

У рамках такого підходу виникає зовсім нове визначення інтелігенції як соціокультурного масиву, змушеного прийняти на себе роль об'єктивного агента внесення елемента раціональної самоорганізації в соціальне і духовне життя суспільства. Він дає змогу глибше зрозуміти сутність інтелігентності як якості інтелігенції та поставити знак тотожності між поняттями «інтелігентний», а отже патріотичний. Тлумачний словник дає визначення інтелігентності як володіння великою внутрішньою культурою. Це духовний досвід людини і всього людства, який, на думку Ю.М. Лотмана, обра-

зно іменується «екологією людської душі». Інтелігентну людину насамперед характеризує бажання зрозуміти іншого, прагнення увійти в його становище. Як зауважив академік М.М. Моїсєєв, необхідна «апріорна доброзичливість», від початку добре ставлення до людини. Слід зазначити, що співчуття інтелігента має активний характер. Особливо важлива така діяльність у громадському, патріотичному плані. Патріотична громадянськість — один із найважливіших атрибутів вченого-інтелігента. Серед форм активної громадянської участі виділимо просвіту, патріотичне виховання, поширення наукових знань, меценатство, патріотичну політичну активність.

Інтелігентна людина внутрішньо вільна, незалежна, має власну думку. Але внутрішня твердість часто в ній непомітна. У зв'язку з цим стосовно інтелігента вживають вираз «рефлексуючий», тобто такий, що перебуває в полоні сумнівів і протиріч. Проте вдавана на перший погляд нерішучість зазвичай є результатом складної внутрішньої роботи, коли доводиться брати на себе відповідальність, уникаючи поспішних рішень.

Інтелігент як людина завжди вимогливий до себе, самокритичний, скромний в оцінці своєї особистості. Він ніколи не буде хизуватися своїми званнями, ступенями, відзнаками, підкреслювати свою перевагу над іншими. У відомому «Листі до молоді» академік І.П. Павлов виділив три якості, необхідні молодому вченому: скромність, послідовність і пристрасть у роботі. Це, власне, і є характеристика інтелігентної людини [4].

Інтелігент як патріот служить, а не обслуговує. Формуючи власні та суспільні ідеї патріотизму, він спирається на совість і веління морального закону. Інтелігенція є специфічним соціальним явищем з орієнтиром на здійснення подвигу. Нормою відносин інтелігента з навколишнім середовищем є спілкування в системі «суб'єкт-суб'єкт», де «інший» є самоцінністю, а не об'єктом маніпулювання.

Для носіїв інтелігентності характерні вічне здивування і сумнів; аналіз і самоаналіз; роздум про світ і про ставлення до нього; глибоке почуття жалю і милосердя; тяга до солідарності й справедливості; запитування що робити, щоб зберегти честь і совість, не розмінявши обов'язок служіння на прислугування і зберігши шанобливе ставлення до інакомислення.

Інтелігент — це завжди претензія на еталон. Зазвичай це патріот-просвітитель з орієнтиром на набуття істини, яка робить людину вільною. Інтелігент — це сполучна ланка історичного і соціального часу. Як особливий посередник між майбутнім і минулим він перебуває на дистанції з сучасністю, виступає критиком (опонентом) сьогодення з позицій ідеолога та представника передової патріотичної думки [8, 292–300].

Саме на такі завдання щодо формування національного патріотизму натрапляємо у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, де як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення першою свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу. Формування патріотичної свідомості й самосвідомості у громадян України має бути одним із головних завдань їх громадянського і національного виховання.

Суттєвим науковим завданням на сьогодні є концептуальне поглиблення аналізу патріотизму як важливого особистісного та суспільного феномену. Відповідно, на думку вітчизняних дослідників, постає необхідність обґрунтувати понятійну структуру категорії «патріотизм», яка належить до найбільш абстрактних та складних теоретичних об'єктів, що дасть змогу зрозуміти головні механізми функціонування цього суспільного та одночасно особистісного феномену, намітити шляхи його формування в молодіжному середовищі [10, 71].

Патріотизм, як явище соціальної дійсності, не існує поза суб'єктом чи поза об'єктом. Суб'єктом патріотизму можна визнати всі соціальні утворення: особистість, соціальну групу, прошарок, клас, націю та інші спільноти. Об'єктом патріотизму є вітчизна як сукупність елементів природного і соціального середовища даного суспільства, що утворюють у силу неповторності та своєрідності географічних, історичних, соціальних, економічних, культурних, духовних, політичних та інших особливостей умови для єднання

громадян та соціальних груп, які складають структуру цього суспільства. Як суб'єкт патріотичної свідомості і патріотичних дій людина має повне право користуватися результатами встановленої нею соціальної цінності — патріотизму.

Виходячи з ролі і місця вітчизняної інтелігенції, можемо виділити її можливості як суб'єкта формування ідеології патріотизму в таких аспектах:

- у науковому: вчений-інтелігент досліджує патріотизм як соціально-історичний феномен, позначений, з одного боку, природною прив'язаністю людини до рідної землі, а з другого — політичними, соціальними, економічними та іншими особливостями конкретно-го соціуму;

- у соціально-педагогічному: інтелігент здатен сформувати в суспільстві установку на патріотизм як соціально-моральну цінність, яка відображає ставлення людини до батьківщини;

- у психолого-педагогічному: освітня інтелігенція є суб'єктом формування патріотизму як комплексної моральної якості в суспільстві.

Ці аспекти дають змогу вирізнити основні напрями формування патріотичної ідеології, які можна визначити як принципи патріотизму. Принципи патріотизму — це одна з форм вираження духовних, моральних та ідеологічних вимог, що в найбільш загальному вигляді розкривають зміст служіння батьківщині, який існує в сучасному суспільстві. Вони виражають основні вимоги, що стосуються характеру служіння батьківщині, забезпечення єдності інтересів людини, колективу, відносин між людьми в соціумі, державі, визначають загальний напрям діяльності людини і лежать в основі приватних, конкретних норм поведінки [10, 73]. У такій якості вони служать критеріями моральності, культури, патріотизму і громадянськості.

Принципи патріотизму мають універсальне значення, охоплюють всіх людей і зміцнюють основи культури їхніх взаємин, які створюються у тривалому процесі історичного розвитку певного суспільства.

Слід також зазначити, що поняття «патріотизм» містить кілька різних компонентів. Виділення емоційного складника патріотизму передбачає його емоційно-чуттєве начало, яке насамперед проявляє себе в переживаннях стосовно «мого», а потім «нашого».

Наступний компонент — це інтелектуальна складова, що характеризує знання, погляди, переконання людини. Саме в них проявляється єдність моральних знань і почуттів окремої особистості. Вони є ідейно-психологічним компонентом свідомості, що стимулює вибір дій і вчинків. Сучасні філософські дослідження зумовлюють поведінку людини, визначаючи її як взаємодію зовнішніх об'єктивних умов і системи внутрішньої детермінації, яка включає в себе три основні підсистеми: потреб, суб'єктивних можливостей (навичок, знань, здібностей, якостей характеру) і ставлення до життя (позиція, схильність, готовність) [10, 74]. Кожен з цих компонентів виконує певну функцію.

Внутрішнє визначення поведінки служить вмістом інтенціонального компонента патріотизму та героїко-патріотичного виховання. Це означає, що знання, уміння та навички, здобуті в ході пізнавального етапу освіти, на інтенціональній стадії стають ідеалами, принципами, схильністю до героїко-патріотичної поведінки, вчинками, діями, які здійснюються на наступному — прaksiологічному щаблі.

Перетворення соціальних цінностей в особистісні базується на активності самого індивіда в процесі самостійного патріотичного виховання. Люди проявляють свої переконання, формують необхідні вміння та навички в практичній діяльності. Особистість, яка є патріотом, показує свою позицію і ставлення до життя в практичній діяльності на благо батьківщини. Все це дає підставу виділити у структурі патріотизму діяльнісний компонент [12, 45].

Патріотизм — це багатопланова, різноманітна система, інакше кажучи, синтез, компонентами якого є окремі якості емоційно-чуттєвих, інтелектуальних, активних і поведінкових характеристик людини і суспільства. Завдяки розробці та формуванню нової патріотичної ідеології поступово відбувається значне прогресивне збагачення й ускладнення змісту патріотизму, відображення нових складників. Патріотизм від чуттєвості рухається до раціональності та ідеології, стає різноплановим, поступово включає філософські, політичні, правові, естетичні та моральні елементи.

Отже, патріотизм — це той фактор, який визначає соціальну природу особистості. Він народжується в людині спершу як почуття, а потім формується як ідея. Тому найважливіше завдання вітчизняної інтелігенції полягає в розробці основ ідеї патріотизму

як невід'ємного компонента національної ідеї, як однієї зі складових частин вітчизняної науки і культури, сформованої протягом всього часу їх існування. Він завжди розглядався як символ мужності, героїзму, сили нації, як необхідна умова величі й могутності нашої держави.

Таким чином, ідея сучасного патріотизму має включати в себе: почуття прихильності до тих місць, де людина народилася і виросла; шанобливе ставлення до мови свого народу; турботу про інтереси великої і малої батьківщини; почуття обов'язку перед вітчизною, відстоювання її честі й гідності, свободи і незалежності (захист вітчизни); прояв громадянських почуттів і збереження вірності вітчизні; гордість за політичні, економічні, соціальні, культурні та спортивні досягнення своєї країни; гордість за свою країну, за символи держави, за свій народ; шанобливе ставлення до історичного минулого батьківщини, свого народу, його звичаїв і традицій; відповідальність за долю вітчизни і свого народу, їхнє майбутнє, виражене у прагненні присвячувати свою працю, здатності зміцнювати могутність і процвітання батьківщини; гуманізм, милосердя, загальнолюдські цінності, тобто істинний патріотизм передбачає формування і тривалий розвиток цілого комплексу позитивних якостей [10, 75]. Основою цього розвитку є соціокультурний і духовно-моральний компоненти, які можуть бути сформовані в індивіда завдяки освітньо-виховній діяльності патріотично налаштованої вітчизняної інтелігенції. Патріотизм проявляється в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності людини, яка усвідомлює свою нероздільність, нерозривність з вітчизною.

Сучасний патріотизм як глибоко соціальний за своєю природою феномен є не тільки певним аспектом життя суспільства, але і джерелом його існування та розвитку, виступає як атрибут життєздатності, а іноді й здатності соціуму до виживання. При цьому одним із характерних проявів патріотизму є принцип державності, який виражається в тому, що важливим чинником історичного розвитку соціумів є держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила. А головним суб'єктом патріотизму є особистість, пріоритетним соціально-етичним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної належності до батьківщини як до вищого принципу, що визначає сенс і стратегію її життя.

Справжній патріотизм полягає в духовності, коли він як піднесене відчуття, незамінна цінність і джерело, найважливіший мотив соціально значущої діяльності найповніше проявляється в особистості чи соціальній групі (інтелігенція), що досягла вищого рівня духовно-етичного й культурного розвитку. Автентичний духовний у своїй основі патріотизм передбачає безкорисливе, беззавітне аж до самопожертвування служіння вітчизні.

Природно, що ідеологія патріотизму має пройти певний шлях становлення. При цьому головне розуміти, що це явище зароджується ще в ранньому дитячому віці як відчуття, пов'язане зі світобаченням рідного краю, ближнього оточення, своєї мови, що зумовлено чуттєвою сферою дитини, яка дає змогу інтегрувати патріотичний феномен на чуттєвому рівні. У зрілому віці це відчуття соціалізується, підноситься і все більш усвідомлюється, рефлексується, особливо у процесі здійснення конкретних видів суспільно корисної діяльності.

Таким чином, патріотичне виховання, яким власне займається вітчизняна патріотично налаштована інтелігенція, має здійснюватися як двоєдиний процес на психологічному (морально-психологічний процес формування почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму, вольових якостей), ідеологічному й світоглядному (формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів, переконань) рівнях.

Отже, формування патріотизму можна вважати вищим рівнем розвитку особистості, на якому вона ідентифікує себе з батьківщиною, а її «Я» стає частинкою, нерозривно пов'язаною з безліччю інших «Я» соціуму, що в реальній дійсності й конкретній діяльності виявляється в єднанні їхніх відчуттів, цінностей, поглядів, норм, ідеалів, цілей, дій і вчинків, інтегральним моментом чого виступають вищі інтереси суспільства, активна реалізація ідеї служіння вітчизні.

При формуванні ідеології сучасного патріотизму слід мати на увазі, що патріотизм як одна з найбільш значущих цінностей, власних всім сферам життя суспільства і держави, є, по-перше, найважливішим духовним надбанням особистості, характеризує вищий рівень її розвитку і виявляється в її активно діяльній самореалізації на благо вітчизни (тут патріотизм втілює любов до своєї вітчизни, причетність до її історії, культури, складає духовно-етич-

ну основу індивіда, яка формує його суспільну позицію і потребу в гідному, самовідданому служінні батьківщині). По-друге, нова ідеологія патріотизму постає певним фундаментом сучасної суспільної і державної архітектури, методологічною опорою її життєздатності, однією з першоосновних умов ефективного функціонування системи соціальних і державних інститутів. По-третє, завданням вітчизняної інтелігенції є відтворення в історичному плані патріотизму як джерела духовних і етичних сил, здоров'я суспільства, його життєстійкості й сили, яка особливо могутньо і нестримно виявляється на переломних етапах розвитку, під час великих, історично значущих подій, у роки складних соціальних випробувань.

І тут особливо знадобляться такі якості інтелігента, як чесність, порядність і принциповість, зумовлені не мораллю суспільства, а тією відповідальністю людини, яка складається в процесі виховання і освіти через залучення до напрацьованого історичного досвіду [3]. Основу останнього складають загальнолюдські цінності.

Належність до інтелігенції щоразу нагадує про себе формулою: «становище зобов'язує». Кодекс честі й совісті, порядності й принциповості є своєрідним імунітетом проти людських слабкостей і пороків. Він створює умови перетворення провідної частини суспільства в інтелігенцію. Такий імунітет істотно примножує її ряди, можливості претендувати на статус еталона моральності й духовної культури, виступати генератором ідей, ідеологом національного патріотизму як базової підстави відповісти суспільству на чергові історичні виклики.

ДЖЕРЕЛА

1. Merton R. Social Theory and Social Structure / R. Merton. — New York, 1968.
2. Веселов В.Р. О противоречиях нравственно-этического подхода к истории интеллигенции / В.Р. Веселов // Нравственный императив интеллигенции. Прошлое, настоящее, будущее. — Иваново, 1995.
3. Горбань А.В. Интеллигенция как структурообразующий элемент гражданского общества : [моногр.] / А.В. Горбань. — Симферополь : ИТ АРИАЛ, 2010. — 280 с.

4. Горожанин Л.С. Интеллигенция и интеллигентность / Л.С. Горожанин. — Иваново : ИГУ, 2009. — 120 с.
5. Гражданское общество: истоки и современность : коллектив. моногр. / науч. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский — С-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — 492 с.
6. Гудков Л.Д. Интеллигенция. Заметки о литературно-политических аллюзиях / Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин. — М. : ЭПИцентр; Харьков : Фолио, 1995.
7. Дискин И. Интеллигенция: конец пути? К 90-летию издания «Вех» [Электронный ресурс] / И. Дискин // «Русский журнал». — Режим доступа : http://www.russ.ru/journal/ist_sovr/99-03-23/diskin.htm.
8. Кальной И.И. Интеллигенция в условиях исторических вызовов / И.И. Кальной // Феномен философской критики в культуре российского серебряного века : сб. науч. ст. — Полтава : ООО «АСМИ», 2009. — С. 292–300.
9. Коваль Г.В. Формування патріотизму — важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Коваль Г.В. ; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2007. — 208 с.
10. Колодій О.С. Понятійна структура категорії «патріотизм» / О.С. Колодій // Вісник Житомир. держ. ун-ту. — 2010. — № 49. — С. 71–75.
11. Левада Ю. Интеллигенция / Ю. Левада // 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М. : Прогресс, 1989.
12. Лутовінов С.К. У патріотизмі молоді — майбутнє країни / С.К. Лутовінов. — М. : Фонд Андрія Первозваного, 1999. — 206 с.
13. Покровский Н.Е. Интеллигенция и интеллектуалы в социальной структуре / Покровский Н.Е., Кравченко С.А., Мнацаканян М.О. // Социология: парадигмы и темы. — М. : Изд-во «АНКИЛ», 1998.
14. Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса : моногр. / науч. ред. И.И. Кальной, А.В. Горбан. — Симферополь : Синтагма, 2010. — 460 с.
15. Степанова О.К. «Интеллигенция»: конкуренция локализаций в символическом пространстве / О.К. Степанова // Профессиональные группы интеллигенции / отв. ред. Мансуров В.А. — М. : Ин-т социологии РАН, 2003.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА
www.kubg.edu.ua

ISBN 978-617-658-045-4

786176 580454